

ПЕРСОНАЛІЇ

УДК 930.253(044)(477)“1916”

Тамара Демченко, Світлана Іваницька

ПЕТРО СТЕБНИЦЬКИЙ ТА ІЛЛЯ ШРАГ В ЕПІСТОЛЯРНМУ СПІЛКУВАННІ: РІК 1916-й

У публікації подано листування Петра Януаровича Стебницького та Іллі Людвиговича Шрага за 1916 р. Основними сюжетами листів є: видання збірки, присвяченої пам'яті О. О. Русова; обговорення ставлення земського діяча В. М. Хижнякова до «українського питання»; контакти Петербурга й Чернігова в контексті діяльності «Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книжок»; питання їх особистих стосунків.

Ключові слова: П. Я. Стебницький, І. Л. Шраг, О. О. Русов, Товариство українських поступовців, Перша світова війна, епістолярій.

В публикации представлена переписка П. Я. Стебницкого и И. Л. Шрага за 1916 г. Основными сюжетами писем являются: издание сборника, посвященного памяти А. А. Русова; обсуждение отношения земского деятеля В. М. Хижнякова к «украинскому вопросу»; контакты Петербурга и Чернигова в контексте деятельности «Благотворительного общества издания общепольных и дешевых книг»; вопросы их личных отношений.

Ключевые слова: П. Я. Стебницкий, И. Л. Шраг, А. А. Русов, Товарищество украинских прогрессистов, Первая мировая война, эпистолярій.

Correspondence of Peter Stebnitsky and Ilya Shrag in 1916 is presented in the publication. The main subjects of letters are the publication of the collection, dedicated to the memory of A. Rusov; discussion of attitudes of representative of local government V. M. Khyzhnyakov to the «Ukrainian question»; Petersburg and Chernigov contacts in the context of activity of Charitable society of general utility and cheap books publication; question of their personal relationships.

Key words: P. Stebnitsky, I. Shrag, A. Rusov, Association of Ukrainian progressives, World War I, correspondence.

Листування діячів українського національного руху нині справедливо трактується як одне з найцінніших джерел для вивчення новітньої історії України¹. Цим пояснюється, очевидно, підвищений інтерес до виявлення та оприлюднення цих унікальних документів. Серед авторів

© Тамара Демченко, Світлана Іваницька, 2012

та адресатів – відомі історики, археологи, літературознавці, письменники, публіцисти. Українська гуманітаристика уже може пишатися низкою корпусних видань В. Б. Антоновича, Ф. К. Вовка, М. С. Грушевського, М. П. Драгоманова, М. В. Лисенка, С. О. Єфремова, А. В. Ніковського, П. Я. Стебницького, Є. Х. Чикаленка та ін. Щодо епістолярного діалогу двох останніх постатей із середовища національної ліберально-демократичної еліти символічною для наших часів є емоційна реакція письменника Миколи Суховецького: «“Третій” – московська імперія – донедавна не давав українцям доступу до таких матеріалів, як оце листування, бо писали їх, мовляв, “вороги народу”. Маємо нині досить глузду, щоб розібратися у своїх ворогах і друзях. Переживаємо зараз майже те саме добро-зло, що й наші попередники на початку минулого століття. Їхні думи треба собі повертати, щоб розібратися в оцих їхніх-наших пекучих проблемах і йти далі. І треба такі видання читати. Як кажуть – із олівцем»². Окрім того, з’явилося чимало публікацій вибіркового характеру (листи Б. Д. Грінченка, О. О. Русова, П. Г. Житецького, В. М. Доманицького, Л. М. Жебуньова, Ф. П. Матушевського та ін.). Визначний знавець цього виду джерел особового походження М. Х. Коцюбинська слушно писала: «На часі серйозна “інвентаризація” наших епістолярних багатств і осмислення значення їх – джерелознавчо-документальне, психологічне, мистецьке»³. Дослідниця вказала на виняткове значення епістолярію для України: «В історії української культури епістолярний вид висловлювання мав особливе значення з огляду на характер її розвитку, на колоніальне й напівколоніальне минуле України, на мовні й інші заборони, брак умов для вільного обміну думками. В листах українських діячів порушувався надзвичайно широкий спектр суспільно-політичних проблем (подекуди відтісняючи на задній план моменти особисті), адже бракувало трибуни для висловлення і вільного обговорення їх»⁴. Авторка чимало уваги приділила з’ясуванню художньої цінності джерел особового походження. «Щоденник, як і лист, – це теперішній час, спогади – ретроспекція, – зазначала вона, – та разом вони творять ту хистку паперову кладочку, перекинену з минулого в майбутнє, яка вабить нас можливістю якось дістатися звідси на той бік, пережити й зрозуміти той час, який з погляду сьогодення дня неминуче залишається для нас невідомою країною»⁵. Таким чином, епістолярна спадщина виконує не тільки унікальну інформативно-пізнавальну роль у контексті дослідження політичних, громадських рухів, вона служить джерелом для якомога повнішого з’ясування приватного життя діячів українського національного руху, виступає підставою для зважених і ґрунтовних оцінок їхнього внеску до загальної справи, додає дорогоцінні штрихи до їхніх біографій. Показово, що, як навколо постатей українських класиків зламу XIX–XX ст., так і навколо провідних постатей українського національно-культурного руху, в його легально-народницькому відгалуженні утворились репрезентативні епістолярні масиви, оприлюднення яких розширює комплекс наявних джерел та відкриває можливість подати нові інтерпретації великої історії знакового XIX ст. Це зауваження повною мірою

стосується й листування П. Я. Стебницького і І. Л. Шрага за 1916 р., про яке йдеться в запропонованій увазі читача розвідці.

П. Я. Стебницький (25.11.1862, с. Гореничі Київського повіту Київської губ. – 14.03.1923, м. Київ) – з родини священика; математик за фахом, громадський діяч за покликанням, публіцист, белетрист, перекладач, видавець... Належав до представників генерації 1880-х рр. (представниками якої серед української ліберально-демократичної еліти були Б. Д. Грінченко, М. А. Дмитрієв, Г. О. Коваленко, М. П. Левицький, М. А. Славінський, П. І. Чижевський, Є. Х. Чикаленко, С. П. Шелухін та ін.). У суспільне життя він увійшов наприкінці 1890-х – на початку 1900-х років як цілком сформована особистість. У період активізації українського політичного руху – один із керівників Петербурзької громади Загальної української організації (далі – ЗУО) (1897–1904). В подальшому його суспільно-політична діяльність розгорталась, головним чином, у руслі діяльності Української демократичної партії (далі – УДП) (1904–1905) і Української демократично-радикальної партії (далі – УДРП) (грудень 1905 – вересень 1908). Разом з О. Г. Лотоцьким та М. А. Славінським спрямовував діяльність Петербурзького осередку. Згодом – провідний діяч Товариства українських поступовців (далі – ТУП) (вересень 1908 – березень 1917). Виконував функції скарбника, секретаря та члена правління «Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книжок» (1898–1917), що діяло під патронатом Петербурзької громади. Спільно з О. Г. Лотоцьким написав і видав книгу «Украинский вопрос» (березень 1914 р., наклад 2000 прим., перевидана в 1917 р.)⁶. Першим серед російських часописів відгукнувся на цей концентрований виклад «української проблеми» ліберальний «Вестник Европы»⁷. Вершина «кар'єри» П. Стебницького припала на добу Національно-демократичної революції 1917–1918 рр.: голова Української Національної Ради в Петрограді, комісар у справах України при Тимчасовому Уряді; член Союзу українських соціалістів-федералістів (СУАФ) (березень – червень 1917), член ЦК Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ) (червень 1917–1920); міністр освіти в уряді гетьмана П. П. Скоропадського (жовтень – листопад 1918).

Прижиттєва інформація про П. Стебницького є обмеженою: довідкова стаття в газеті «Нова рада» з нагоди міністерського призначення (1918), автобіографія (1919). Перші згадки про нього належали представникам його найближчого оточення. З незмінною пошаною та теплотою про цього діяча писали в мемуарах Є. Х. Чикаленко, О. Г. Лотоцький, С. Ф. Русова, Д. І. Дорошенко, С. О. Єфремов, А. В. Ніковський.

«Повернення» інтелектуальної спадщини П. Стебницького відбулось нещодавно. Особливо активно в останні роки виявляється та коментується його змістовне листування⁸. Значний внесок у археографічне опрацювання та вивчення епістолярію П. Стебницького становлять, передусім, публікації І. М. Старовойтенко⁹. Оприлюднення зусиллями фахівців з Інституту української археографії та джерелознавства корпусу листування П. Стебницького та Є. Х. Чикаленка викликало позитивні

відгуки фахівців¹⁰. Слід також відзначити появу збірки вибраних праць Петра Януаровича Стебницького¹¹.

У пострадянській історіографії про діяльність та погляди П. Стебницького йдеться, насамперед, у працях, присвячених історії УДРП, УПСФ, історії української політичної думки. Перевидано¹² та видано¹³ статті в енциклопедіях та довідкових виданнях, популярні нариси¹⁴, біографічні розвідки¹⁵, праці, де з'ясовується сприйняття ним потенціалу та перспектив українського національного руху¹⁶, аналізуються його політичні погляди в контексті реалізації «українського проекту»¹⁷. Висвітлюється його внесок у видання газети «Рада» (1906–1914)¹⁸, національне книговидання¹⁹, вирішення «мовного питання»²⁰. Досліджується плідна праця діяча у створенні книжкового фонду та біографічної комісії Всеукраїнської Академії наук (ВУАН)²¹. Лінгвіст Е. С. Ветрова на матеріалах листування українських літераторів XIX ст. (і Петра Януаровича, зокрема) вивчає функціонально-комунікативний аспект етикетних одиниць²². Дослідник-журналіст Андрій Борець розглядає публіцистичну спадщину П. Стебницького як частину антиімперського дискурсу з точки зору міждисциплінарної методології постколоніальних студій²³. Вивчаючи «історію понять» у пізній Російській імперії, його творами нещодавно зацікавились російські автори²⁴.

Ілля Людвигович Шраг (у пресі виступав під псевдонімом «Чернігівець») (23.08.1847, м. Седнів Чернігівського повіту Чернігівської губ. – 11.04.1919, м. Чернігів) народився в сім'ї лікаря. Навчався в Чернігівській гімназії, з якої був виключений (1865) за участь у виступі учнів проти впровадження в ній системи доносів. Здав екстерном іспити і вступив до Петербурзької медико-хірургічної академії, через півтора року перевівся на юридичний факультет Петербурзького університету. У громадський рух включився наприкінці 1860-х рр.; за участь у студентських виступах у березні 1869 р. був відрахований без права навчання в інших російських університетах, заарештований і висланий на батьківщину. До 1874 р. служив в губернській земській управі, виконуючи одночасно обов'язки секретаря у редакції «Земського збірника». Після успішної здачі іспитів та захисту відповідної роботи отримав диплом кандидата права. У 1875 р. після зняття нагляду (але без зняття заборони проживати в столицях і університетських містах) розпочав адвокатську практику. В цей же час розпочалася його багаторічна служба на виборних посадах в органах земського та міського самоврядування на Чернігівщині. З початку 1890-х рр. – активний діяч українського національного руху, один із фундаторів Чернігівської української громади. Листувався з Петербурзьким комітетом грамотності з приводу видання україномовних книг; неодноразово виступав на захист української мови і культури на губернських земських зборах; брав участь у вирішенні питання про прийняття в дар Чернігівським земством музею української старовини В. В. Тарновського. З 1897 р. – член ЗУО. З листопада 1904 р. – член УДП, з кінця 1905 р. – УДРП. У 1905 р. – учасник з'їздів земських і міських діячів, на яких неодноразово виступав від імені УДП із заявами про

необхідність національно-територіальної автономії України. У лютому 1905 р. у складі делегації українських діячів до голови Комітету міністрів С. Ю. Вітте клопотався про скасування Валувського циркуляра 1863 р. і Емського указу 1876 р. та легалізацію українського друкованого слова. Один із керівників Чернігівського губернського комітету Конституційно-демократичної партії. Депутат Першої Державної Думи від блоку кадетів і українських радикал-демократів. Співзасновник і голова української думської громади. У Думі виступав із вимогою політичної амністії, викривав діяльність чернігівської адміністрації, дебатував із аграрного питання, критикував кадетський земельний проект «42-х». За підписання Виборзької відозви (липень 1906 р.) відбув 3-місячне ув'язнення, був тимчасово відсторонений від адвокатської практики та виключений з органів земського і міського самоврядування. З жовтня 1908 р. відновив адвокатську практику. У 1907 р. увійшов до складу Чернігівської «Просвіти», з якої на вимогу губернатора був виключений у вересні 1908 р. Один з ініціаторів створення ТУП. Виступав як захисник у 1903–1906 рр. на політичних процесах, в 1908–1912 рр. – на літературних процесах. Під час Лютневої революції увійшов у Виконавчий комітет об'єднаних громадських організацій Чернігова, очолив Чернігівський суд. Товариш голови ТУП, перетвореного в СУАФ, член Президії СУАФ (березень – червень 1917 р.). Член Центральної Ради, представник української адміністрації на Чернігівщині. Засновник і керівник Чернігівського відділу УПСФ (з квітня 1917). Наприкінці 1917 р. І. Л. Шраг увійшов до складу ініціативної групи, яка заснувала у Чернігові видавництво «Сіверянська думка», що ставило собі за мету «задля освіти народної... друкувати і видавати різного роду видання культурно-просвітнього характеру, переважно українською мовою, по українознавству». Незважаючи на несприятливу політичну кон'юнктуру, товариство спромоглося протягом 1918–1919 рр. видрукувати 6 книжок, зокрема, нарис «Вернигора» П. Я. Стебницького²⁵.

Діяльність та погляди І. Л. Шрага відображено у виданнях, що вийшли з-під пера як його однодумців²⁶, так і сучасних авторів. Це – довідково-енциклопедичні статті²⁷, різнопланові розвідки²⁸, монографія²⁹. У Чернігові започатковано Шрагівські наукові читання (2007, 2008, 2010, 2011). В 1967–2010 рр. надруковано значну частину інформативного листування як самого І. Л. Шрага³⁰, так і його кореспондентів³¹.

Листування двох діячів розпочалося принаймні з травня 1900 р.³² Тісніше знайомство, вірогідно, відбулось у серпні 1900 р., коли в Одесу на черговий з'їзд ЗУО з'їхалися її делегати. Від Чернігова були присутні І. Л. Шраг, від Петербурга – П. Я. Стебницький³³. В установчому з'їзді організації (серпень або вересень 1897) представники Петербурзької громади участі не брали³⁴. Щодо обставин активної політичної співпраці – то були революційні 1905–1906 рр., особливо період, коли І. Шраг тривалий час жив у Петербурзі як делегат до Першої Державної Думи. Опосередковано це підтверджується і листуванням П. Стебницького та Є. Х. Чикаленка: ім'я Шрага вперше з'являється в листі останнього від 16 квітня 1906 р. і якраз у зв'язку з думськими виборами³⁵.

Спільним громадським середовищем, де активно контактували кореспонденти, були, передусім, Всеукраїнська безпартійна демократична організація (1897–1904), Українська демократично-радикальна партія, що в політичному сенсі орієнтувалась на мирний еволюційний шлях трансформації Російської імперії в конституційну федеративну державу з розвинутим громадянським суспільством, та ТУП. Показово, що Є. Чикаленко у своєму щоденнику називає одним із ініціаторів створення ТУП І. Шрага³⁶. За словами П. Стебницького, за стратегічну програму ця спілка «найбільш активних верств українського громадянства» мала тільки «три точки», навколо яких об'єднувалися всі її члени: «1) парламентаризм, як підстава загальнодержавного ладу; 2) федеративний устрій Росії як спосіб забезпечення прав кожної народності, що живе в російських межах; 3) національно-територіальна автономія України в складі російської федерації»³⁷. В практичній площині ТУП сприяв розвитку національної інфраструктури, що виникла в роки першої російської революції («Прогресісти», кооперативні спілки, українські клуби), провадив боротьбу за впровадження української мови навчання у початкових і середніх школах, пропаганду «українського питання» в російських поступових колах, в Державній Думі, підтримував щоденну газету «Рада», сприяв роботі видавництва («Вік» у Києві, «Благодійне товариство видання загальнокорисних та дешевих книг» у Петербурзі, «Український учитель» у Полтаві).

За рисами вдачі, темпераментом автори листів – це вельми несхожі між собою особистості. П. Стебницький, як свідчать сучасники – то завжди «людина в тіні». Ось яку власну самооцінку відзначаємо в одному з його листів до Є. Чикаленка: «...по ширій правді й совісті скажу Вам, що тепер і в наших петербурзьких зібраннях – невеличких – почуваю себе не тільки не корисним, а навіть шкодливим чоловіком: вношу, звичайно, течію сумнівів, скептицизму, доброго та позитивного нічого поради не здатний, а у других добру думку чи замір збити можу... Бачу, що тепер, мабуть, краще мені сидіти в кутку, то, може, хоч якої індивідуальної роботи дам більше – писанини чи що. А гуртові – нехай мені дають ту частину, яка мені випаде, – зроблю, як по силі»³⁸. Дійсно, погоджувався останній, Петро Януарович «був надзвичайно мовчазною людиною, але певне за таких і приказка народна постала, що «хто мовчить, той двох навчить», а Стебницький навчав сотні людей»³⁹. О. Г. Лотоцький відзначав, що «була се натура надзвичайно глибока. Ідея захоплювала його до глибини душі – не теоретично лише, але завжди практично, активно. Ясний, логічний, математичний ум (з фаху П. Я. був математик) давав йому розважливості у найтрудніших обставинах. Дуже нервовий, він силою інтелекту і волі умів держати себе в рамках рівноваги внутрішньої та зовнішньої»⁴⁰. В той же час, зазначав Олександр Гнатович, «...в самій натурі Стебницького заложено якісь елементи підсвідомого смутку (і літературний псевдонім обрав він собі характерний – П. Смуток), і та риса призводила його до тяжких переживань, що все більше посилювалися та прийняли особливо прикрі форми в останні роки його

життя. Навіть виявляючи найбільшу духову дисципліну, подивляючи всіх неустанністю та витривалістю своєї праці, все що-далі ставав смутнішим до дна душі своєї...»⁴¹. Д. І. Дорошенко, який уперше побачив П. Стебницького на початку 1900-х років як визначного діяча Петербурзької громади, писав: «...Стебницький був завжди замкнений в собі, задуманий, ніби чогось засмучений, – і літературний псевдонім, під яким він найчастіше писав, був «П. Смуток»...»⁴². С. О. Єфремов, згадуючи у споминах «Про дні минулі» першу зустріч із Петром Януаровичем в 1896 р. в оселі О. Я. Кониського, характеризував його як чиновника, застібнутого на всі гудзики, коректного, ділового, але не вельми привітного. У нарисі «Лицар нездоланий» він же зауважував, що «життєвий формуляр небіжчика, і нескладний, і, може, занадто скажу так, сірий, як і вся його така характерна постать»⁴³. А. В. Ніковський, представник молодшої генерації в ТУП, редактор газети «Рада», зізнавався, що, спілкуючись у громадських справах, навчився цінувати у П. Стебницького «подихи холодного, скептичного розуму», «систему розбивання мрій, обдирання ілюзій, викривання помилок, немилосердну критику»⁴⁴. Після спільного обговорення з ним тієї чи іншої проблеми «...всякий ентузіазм причахав і натомість приходили розважливість, тверезість, розрахунок і логічність, – словом, усі милі прикмети громадської праці, що інколи під гарячу хвилину бувають людині просто не нависні, хоч і дуже потрібні»⁴⁵. У громадських справах він виявляв себе людиною надзвичайно працьовитою, скрупульозною, відповідальною; у питаннях політичних – послідовною й водночас – толерантною щодо представників інших ідеологічних напрямків.

Однодумці І. Шрага по Чернігівській громаді свідчили, що на початку 1890-х рр. він вже був надзвичайно популярним адвокатом, що тоді «не так давно зазнався з київськими українцями і став активним українським діячем», а в подальшому – й «дуже відомим громадським діячем»⁴⁶. Свій погляд щодо ефективності його діяльності мала й російська влада. У справі особливого відділу департаменту поліції за 1900 р. «О противоправительственном кружке в Чернигове» він характеризувався як «украинофил и либеральный общественный деятель, пять раз вносивший в Черниговское губернское земство доклад о введении в народных школах обучения на малорусском языке, стремившийся поставить земство выше администрации и причинявший последней всяческие затруднения»⁴⁷. Доказом визнання видатної ролі І. Шрага у суспільному житті можуть слугувати слова привітання київських старогромадовців від 4 березня 1900 р. з приводу 25-річчя його адвокатської і громадської діяльності: «У наш час, коли такі непопулярні усі поступові ідеї і між ними національно-демократична ідея українства, коли найсвятіші права національні стають приводом не тільки для глузу і посміху, але й для найнесовістніших інсинуацій, Ви віддали свою працю, свій талант і ім'я на користь зневаженого діла. Ви завше, де можна було і де з'являвся для того привід, освітчували перед широким колом суспільства ідеї культурно-національного розвитку нашої вітчизни...»⁴⁸.

Видатний літературознавець С. О. Єфремов згодом характеризував І. Шрага як «одного із найбільш значних діячів сучасного українства», підкреслюючи, що його ім'я «тішилося надзвичайною популярністю в широких верствах громадських, а особа його була вельми шанована в найрізноманітніших кругах. Це був визначний громадський діяч, висококультурний, з хорошою громадською школою, з негасимим пориванням до діла, до роботи, з умінням гуртувати круг себе людей, давати лад, гострі сутички мирити і зводити на роботі людей, що без такого цементу ледве чи зійшлися б коло спільної справи. Хоч він присвятив себе найбільше роботі в рідному місті, в Чернігові, з яким зв'язало його ціле життя, але постать небіжчика не вкладалася в рамки місцевого, провінційного побуту, його виступи виходили поза межі місцевих інтересів. І через те знали його й шанували далеко за межами рідної Сіверщини. А надто в українських кругах, де авторитет небіжчика зростав з кожним роком»⁴⁹. І. Шраг, на думку С. Єфремова, втілював живий зв'язок сучасності з минулим, уособлював у своїй постаті «власне – саме минуле в романтичному ореолі», яке, втім, ні на крок не відставало від життя і уміло перейматися навіть його скороминучими інтересами⁵⁰.

У порівнянні з П. Стебницьким І. Шраг – людина іншої вдачі, по натурі – привітна і доброзичлива, але все ж така, що добре уміла «тримати дистанцію». Ось, наприклад, маємо свідчення Є. Чикаленка: «Шраг з першого ж погляду викликав до себе повагу всіх. А хто знав його ближче, той не міг не полюбити за милу, лагідну вдачу та за чуле, відзивчиве серце...»⁵¹. Втім, що ж до специфіки обопільних відносин, слід зізнатися: нам інколи важко зрозуміти людей тієї епохи, оскільки вони мали гостре почуття власної гідності, ревно відстоювали право на приватність, а тому спільна громадська справа не була підставою для панібратства. Ця манера спілкування виразно відбилася в «документах доби», якими є листовний діалог П. Стебницького та І. Шрага, з відповідними формулами епістолярного етикету, що відбувся в роки Першої світової війни. Третій рік її (1916-й), був критичним для Російської імперії загалом, для українського руху – зокрема: з одного боку – відчуття неминучої катастрофи в ній, жадання миру, мартиролог втрат «українського проекту», а з другого – плекання нових надій, планів, перспектив... Є. Чикаленко, який у 1916 р. відвідав північну столицю, записав у щоденнику: «В Петрограді тоді було неспокоїно, бо, сподіваючись німців, вивозили в Москву всякі цінні речі з музеїв, копали довкола Петрограда шанці, заплутували колючий дріт і т. д.»⁵²

На початку війни Петро Януарович виступив у газеті «Дні» зі статтею «про умови справедливості до галичан» після можливого приєднання території Східної Галичини до Росії⁵³. У приватному листі він так коментував свою позицію: «...я начебто оптиміст, бо вбачаю при всяких умовах кращі можливості на будучину, – хоч і не можу не признати фатального значення подій для наших закордонних земляків... Але загадувати вперед при даних обставинах трудно, і тому я сам деколи своєму оптимізму не вірю...»⁵⁴ А в середині 1915 р. покладав великі надії на оновлений склад

російського уряду та наполегливо радив киянам направити в столицю делегацію з національними культурними домаганнями. В 1915–1917 рр. П. Стебницький брав участь у репрезентативних нарадах опозиції щодо тактики партії народної свободи в «українському питанні» (з російського боку на них були присутні впливові особи: О. О. Шахматов, Ф. Ф. Корш, В. І. Вернадський, С. Ф. Ольденбург, проф. Ф. Ф. Кокошкін, голова Петроградського комітету партії кадетів О. О. Корнілов, лідер кадетів П. М. Мілюков)⁵⁵. У грудні 1916 р. разом із О. Г. Лотоцьким надіслав листа П. М. Мілюкову, як керманичу кадетської фракції в ІV Державній Думі, щодо потреби корегування позиції керівництва партії в «українському питанні»⁵⁶: «Мы знаем, что конституционно-демократическая партия не пренебрегает национальными правами украинской народности... Но тем более было бы непонятно умолчание об украинском вопросе в ответственной политической статье, подписанной тем именем, которое мы, украинцы, привыкли соединять с представлением о широком взгляде на национальный вопрос вообще и о справедливом отношении к специальным запросам и нуждам нашего народа»⁵⁷. Він брав участь у підготовці до друку енциклопедичного видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1916). Його настрої та наміри стосовно своїх особистих справ виразно відбилися, передусім, у листуванні з Є. Чикаленком, з яким був найбільш відвертим. У травні 1916 р. Петро Януарович розглядав три варіанти майбутнього переустрою свого життя, передбачаючи такі можливості: 1) пошук нової службової посади в Петербурзі; 2) переїзд восени того ж року до Києва та влаштування на службу, можливо, у Київську публічну бібліотеку; 3) облаштування десь поблизу Києва в маленькому затишному місті (наприклад, у Лубнах), проживання на ренту, заняття творчою працею (за його висловом, «щось робити своє: писати») ⁵⁸. У жовтні 1916 р., знов повертаючись до тієї ж теми, говорив: «Бачу, що Ви далеко тепер стоїте від життя і не хочете навіть звертатись до його думками. Сумно мені це, хоч і в моїх особистих настроях багато єсть аналогічного. І я хотів би десь засісти тихенько на доживання та ліквідацію того, що я ще міг би дати... Та де його сховаєшся? Життя своє візьме, не дасть дихнути, витягне нагору за чуба... Поки живемо, мусимо виконувати песький обов'язок...»⁵⁹. У грудні 1916 р. вже не міг діджати кінця війни, знову жалівся на пригнічений настрій, погіршення нервового та фізичного стану⁶⁰. В січні 1917 р. намагався більш оптимістично дивитися на речі, твердячи: «Ще ми з Вами поживемо, а може, й повоюємо!»⁶¹

Діяльність І. Шрага в роки війни, як завжди, була підпорядкована професійним та громадським інтересам. Він виконував обов'язки присяжного повіреного Чернігівського окружного суду, брав участь у різних, можливих тоді, заходах, спрямованих на утвердження української ідеї. В 1915 р. П. Стебницький та І. Шраг, як члени «Товариства для підмоги українській літературі, науці й штуці», брали участь у вирішенні долі спадщини мецената В. Ф. Смирєнка. На початку 1916 р. утворилося чернігівське відділення «Общества помощи населению Юга России, по-

страдавшему от военных действий», головою його обрали Іллю Людвиговича Шрага. Значне місце в житті адвоката займала також велика родина, піклування про долю дітей та дружнє спілкування. Як спробу підбити підсумки власного шляху, можна розглядати написану ним в 1916 р. на прохання С. О. Єфремова розгорнуту автобіографію, опубліковану згодом у збірнику «Наше минуле» (1919, № 1–2).

Основні сюжети листів, що публікуються нижче: видання збірки, присвяченої пам'яті О. О. Русова; обговорення споминів В. М. Хижнякова та ставлення останнього до «українства»; діяльність «Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книжок» та відповідні контакти Петербурга й Чернігова; періодичність видання журналу «Украинская Жизнь»; нарешті – приватні справи.

Головною темою листування кореспондентів є видання збірника, присвяченого пам'яті О. О. Русова. Листи допомагають простежити своєрідний процес «збирання спадщини» видатних діячів українського руху, що тільки-но одійшли у вічність, виявлення особливої пошани до його «знакових постатей», нарешті, формування колективної свідомості уявної української національної спільноти початку ХХ ст. Як відзначають фахівці, «пошанування, а одночасно – й систематизація інформації щодо життя і творчості О. Русова розпочалося невдовзі після його смерті»⁶². Незважаючи на складні умови воєнного часу, в багатьох часописах з'явилися некрологи та статті-посвяти. Щоправда, в Києві цензура не допустила аналогічних публікацій українською мовою та, як відзначалось у записці про урядові утиски щодо українців-активістів, «вместо них в газетах появилось пустое место в черной рамке. Затем подобные объявления после долгих хлопот и переговоров с администрацией начали пропускаться, но с условием применения правил русского правописания»⁶³.

«Благодійне товариство видання загальнокорисних та дешевих книжок», яким фактично на той час керував П. Стебницький, ухвалило видати спеціальний збірник для увічнення пам'яті О. О. Русова⁶⁴. Свої статті, присвячені О. О. Русову, не пізніше листопада 1916 р. мали підготувати: Ф. К. Вовк – про перший київський та ранній петербурзький періоди, П. Стебницький – про побутування в Петербурзі в 1902–1908 рр., І. Шраг – про два періоди його перебування на Чернігівщині; нарешті, дружина О. Русова – Софія Федорівна мала намір написати загальний біографічний нарис про нього. Упорядкування та редагування матеріалів покладалось на голову Київської (Старої) громади В. Науменка. Свою частку роботи сповна й своєчасно виконав, як виявилось, лише І. Шраг. Тяжкі обставини воєнного часу, численні професійні та громадські обов'язки, сімейно-побутові справи завадили потенційним авторам здійснити свої наміри. А далі вибухнула Лютнева революція 1917 р., і настав крах старого режиму. Тому в повному обсязі реалізувати проект меморіальної збірки не пощастило. Натомість в «Українському науковому збірнику» (М., 1916, вип. 2) було вміщено редакційну статтю «Памяти Олександра Русова». Можливо, в її обговоренні брав участь П. Стебницький. Редакція

відзначала, зокрема: «О. О. Русов належить до тої течії в українському відродженні, котра скріпила за собою термін «українофільство», але українофіл з нього був чистого типу, себто – небіжчик не був українець з роду, а великорос, але на Україні вирішив, бачучи коло себе українську стихію, свідомо пішов на службу українському народові, прийняв і за своїх культурні й політичні традиції його інтелігенції, психічно акліматизувався і під кінець життя своїми звичками, мовою, інтересами, діяльністю був справжнім українцем – чим і різниться він, як особа, від своїх сучасників-українофілів ріжного походження. ... наукові студії Русова, його практичні й громадські виступи пішли двома шляхами: в результаті бачимо О. Русова, як заслуженого громадського діяча, видатного вченого на полі економічнім, і спеціально-статистичнім, а також і етнографічнім, почасти філологічнім»⁶⁵. У наступних випусках редакція мала намір опублікувати низку статей, присвячених О. Русову, й подати повну бібліографію його наукових та літературних праць. На жаль, тоді це здійснено не було.

Щодо П. Стебницького слід відзначити, що він своєчасно вшанував пам'ять О. Русова на сторінках журналу «Украинская жизнь» (1915). «Яркое имя человека большой души, кристальной чистоты и высокой чуткости» – з повагою писав він про нього⁶⁶. Передусім, Петро Януарович подав стислу, але змістовну характеристику життєвого шляху О. Русова, великороса за походженням, як підкреслював він, філолога за освітою, з 1870-х рр. – члена Київської (Старої) громади, учасника головних акцій Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, організатора перших україномовних театральних спектаклів у Києві, редактора празького видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, видатного популяризатора. «В нем, – відзначав він, – повторилось то же психологическое явление, которое несколько ранее история украинского возрождения видела в другом великороссе – Костомарове; симпатии к Украине на почве близости к ее природе и народу, усиленные чувством протеста против исторических и современных ему несправедливостей внутренней политики, претворили его национальное самосознание и зажгли в нем огонь украинского патриотизма. Этот благородный великоросс по своим взглядам и стремлениям был более глубоким и убежденным украинцем, чем очень многие из лиц коренного украинского происхождения. Слово его никогда не расходилось с делом, а потому, например, в личной и семейной жизни он пользовался исключительно украинским языком»⁶⁷. Він назвав О. Русова «батьком» земської статистики, звертаючи увагу на той факт, що нова методика була застосована ним саме при обстеженні народного господарства Чернігівської, Полтавської, Харківської, Херсонської губерній. Згадав про співпрацю із Олександром Олександровичем у «Благодійному товаристві видання загальнокорисних та дешевих книг», про участь у комісії Петербурзької Академії наук із питання свободи українського друкованого слова, в «Союзі автономістів-федералістів» (САФ), що виник у роки першої російської революції для захисту та координації дій «недержавних народів» імперії,

в різноманітних періодичних виданнях («Украинский вестник» тощо). Особливу увагу звернув П. Стебницький на переслідування О. Русова самодержавною владою, а також на ігнорування націєтворчих аспектів його діяльності авторами численних відгуків на пам'ять О. Русова у російських періодичних виданнях, зауважуючи: «...мировоззрение Русова, его общественно-политические идеалы, по-видимому, были очень мало известны русскому обществу... В одном из газетных некрологов, посвященных А. А. Русову («Русск[ие] Вед[омости]», № 233), после довольно обстоятельной оценки его заслуг в области статистики его политической окраске отведено буквально полторы строки следующего содержания: «Покойный не был чужд и украинскому движению». Как взволновался бы и огорчился бы Русов, если бы он мог теперь прочесть о себе такой отзыв, после того как его жизнь сгорела в пламени любви к родному краю и труде, вдохновляемом его интересами. Какое же, значит, незначительное место занимает в русском общественном самосознании украинское движение, если даже высокая научная и общественная ценность деятелей, подобных Русову, не вызывает в русском обществе более внимательного отношения к идее, которой такие люди отдают свою душу»⁶⁸.

До речі, як свідчив О. Г. Лотоцький, перебування подружжя Русових у Петербурзі позитивно вплинуло також на настрої П. Стебницького: «Приїзд Русових до Петербурга не лише оживив, але якось навіть оживив життя тутешньої української колонії. Жива, громадянська вдача обох їх якось притягала до них людей, натурально створювала те, що ставали вони активним осередком громадського життя. Стало живішати і старше громадянство, яке не завше можна було розкачати на якийсь новий, незвичайний крок у громадському поступованні... Що для мене найважливішим було, посвіжішав і П. Я. Стебницький, на якому тяжіли впливи статечних представників колонії, взагалі консервативних щодо якої будь української ініціативи»⁶⁹. Отож не випадково в листі до Є. Чикаленка від 17 жовтня 1915 р. П. Стебницький з щирим жалем писав з приводу смерті О. Русова: «...Шкода старого, святий чоловік був. Війна своє робить, поспіває обертатись на всі боки, де безпосередньо влучить, а де рикошетом»⁷⁰. Згадував він його і в листі від 9 вересня 1916 р., коментуючи стан видання українських книжок у роки Першої світової війни: «Взагалі видавництво начебто скрізь не спиняється, – от і в Києві, і в Москві випущено кілька цікавих річей. А от людей – не видно і не знати, чи єсть вони де? Весь час брешуть поклик-запитання небіжчика Русова в його передсмертній статті – і нема фактів, щоб давали на те запитання стверджуючу відповідь...»⁷¹. Йшлося про останню статтю О. Русова «Есть ли украинская жизнь?»⁷², яка своєю відвертістю надзвичайно вразила старше покоління українських діячів. Показово, що саме цю фразу О. Русова використав як лейтмотив в листопаді 1915 р., перебуваючи на засланні в Казані, у своїй пристрасній статті «Зайві сумніви» М. С. Грушевський. Фактично останній теж присвятив

її пам'яті О. Русова та одночасно, використовуючи нагоду, виклав свої міркування щодо подальших перспектив українського руху⁷³.

У споминах І. Шрага про О. Русова⁷⁴ висвітлено, головним чином, чернігівський період буття небіжчика (1876–1879, 1894–1899). Сам автор критично оцінив їх як «уривкові», як такі, що «далеко не виявляють всього того, що стосується до чернігівського життя небіжчика», а подають лише «деякі окремі факти», «деякі матеріали для його біографії, яка має, безперечно, величезний інтерес»⁷⁵. Та все ж слід відзначити, що мемуарист детально спинився на діяльності О. Русова в лавах Чернігівської української громади в 1890-ті рр., де він працював пліч-о-пліч із Б. Д. Грінченком, М. М. Коцюбинським, В. І. Самійленком та ін. Він згадав: доповідь О. Русова як гласного Борзнянського повітового земства 1900 р. «о допущенні в народних школах народного язика»; його працю як гласного Чернігівського губернського земства (1898–1900); його роль у впорядкуванні музею ім. В. В. Тарновського, у створенні Чернігівської громадської бібліотеки (1877). Відзначив також, що «найдіяльнішу участь» у цих справах брала його дружина – педагог та публіцист С. Ф. Русова; стисло окреслив побутування подружжя Русових на хуторі «Робінзон» (1878)⁷⁶; згадав також і петербурзький (1906), і київський (1908–1915) періоди його життя. Щодо політичних переконань О. Русова, Ілля Людвигович зазначив, що той завжди був «гарячий український патріот, в найкращому розумінні цього слова, був демократ і думками і в житті, боронив права всіх пригноблених народів, обстоював усіх покривджених, був переконаний автономіст-федераліст та щирий прихильник вільного самовизначення як окремих народів, так і окремих людей»⁷⁷. Цю характеристику можна розглядати й як самопрезентацію автора споминів, можливо, підсвідому. В усякому разі, достеменно відомо, що І. Шраг теж щиро сповідував аналогічні цінності. Непідробне захоплення постаттю О. Русова лунає також і в працях інших представників ліберально-демократичної еліти. Так, наприклад, Є. Чикаленко відзначав його різнобічну обдарованість, активність, гарячий український патріотизм, а також – «надзвичайно симпатичну вдачу», якою він вславився на всю Україну й за яку всі товариші називали його не інакше, як «Саша-Янгол»⁷⁸. О. Г. Лотоцький зізнавався у мемуарах: «О. О. Русов – одна з найцікавіших постатей, які мені доводилося в життю зустрічати... Жива, рухлива вдача Русових надзвичайно корисна була там, де потрібне було стимулювання громадської енергії. І тим стимулом були вони всюди, де брали участь, – в «Благодійнім Т[оварист]ві», в клубі, в редакції «Укр[аїнського] Вестника», в українських фракціях першої та другої Державних Дум»⁷⁹.

У листах неодноразово згадується ім'я видатного діяча Київської (Старої) громади В. П. Науменка (1852–1919), координатора збірника. Йому теж належить декілька ґрунтовних публікацій, присвячених О. Русову. Є лист В. Науменка до І. Шрага від 2 вересня 1916 р.: «Статтю Вашу про Русова, спасибі Вам велике, теж дістав тепер у Києві, зараз же перечитав її, звичайно, приложив до своєї статті, призначеної для

зібрання, бо поки що ні од кого нічого немає. Написав лист з цього приводу до П. Я. Стебницького – будемо разом міркувати, що робити далі»⁸⁰.

Коротко висвітлюється в епістолярії постать Федора Кіндратовича Вовка (1847–1918). Так, у листах П. Стебницький неодноразово нарікав на те, що той зволікає з виконанням своїх зобов'язань по збірнику. Проте, як свідчать інші джерела, таким взагалі був темп літературної праці Федора Кіндратовича. За словами О. Лотоцького, «...наукова та й взагалі літературна продукція його була непомірно обмежена. Самий процес писання вирізнявся у нього якоюсь старосвіцькою своєрідністю. Він, наприклад, не вживав для писання того, що всі його вживають, крамного паперу, а вишукував по старих своїх шпарталах чисті шматочки, виривав з старих брульонів, і на тому писав своїм кучерявим повільним письмом. Навернути його на якусь літературну працю дуже не легко було, – треба було усіх способів уживати, аж до удару по його самолюбству... Взагалі ж за Ф. К. [Вовком] багато боргів можна рахувати, бо дав він лише малу частину того, що міг дати. Треба в тому бачити наслідки кочовничих обставин всього життя його – без прив'язання до певного місця, до кінцевих засобів наукової праці – сталої бібліотеки та сталого забезпечення матеріального. У тих обставинах мимоволі виробляється психологічна традиція – одкладати сплановану працю надалі, до відповідніших обставин»⁸¹. І все ж таки, за даними етнолога О. Франко, сумарний доробок Ф. Вовка (з врахуванням публіцистичних статей) нараховує 628 праць, а також ще є багатосторінкові епістолярій та щоденник!⁸². Є й інше пояснення запізнення Ф. Вовка із підготовкою своїх спогадів про О. Русова: на той час він якраз завершував свою ґрунтовну працю «Етнографічні особливості українського народу» (1916) – підсумок багаторічних студій із етнографії, яка й нині має науково-пізнавальне значення⁸³.

У січні 1917 р. П. Стебницький писав Є. Чикаленку про важкий стан здоров'я Ф. Вовка: той тяжко занедужав, тепер потроху «наче одходить»⁸⁴. У 1918 р. Петро Януарович присвятив Ф. Вовку ґрунтовні спомини, де з пошаною писав: «Проф. Хв. Вовк – це ціла широка сторінка в історії українського політичного і культурного руху. Довголітня наукова робота в певнім напрямі, на твердому ґрунті позитивізму, зробила з нього не тільки видатного вченого з європейським іменням, але одного з тих наших національних подвижників, що крок за кроком, факт за фактом, цеглина за цеглиною, кожний в своїм фаху, склали міцні підвалини української національної самосвідомості. Те, що дали по історії українського народу М. Грушевський, а по історії української мови П. Житецький, – Хв. К. Вовк знайшов у сфері антропології та етнографії українців, довівши непохитними науковими дослідженнями своєрідні шляхи, якими склалася і зросла українська народність, з її психологічними і культурними властивостями»⁸⁵.

Другий, безумовно, цікавий сюжет у листах – це критичне обговорення мемуарів впливового діяча Чернігівського земського та міського

самоуправління Василя Михайловича Хижнякова⁸⁶, передусім, у контексті його ставлення до «українства». Зацікавлення П. Стебницького спогадами Хижнякова, опублікованими в 1916 р., не було випадковим, так само як і його питання в листі до І. Шрага щодо з'ясування позиції їхнього автора в «українському питанні». Рецензію Петро Януарович написав та опублікував⁸⁷. Визнаючи за В. Хижняковим статус популярного громадського діяча та висловлюючи припущення, що саме тому «общественная ценность воспоминаний г. Хижнякова могла бы быть исключительною», П. Стебницький одночасно закинув автору, що в його мемуарах «внутренняя жизнь черниговского общества не освещена... с желательною полнотою; упоминаемые в книге имена местных деятелей лишь изредка снабжены характеристиками и то самыми краткими»⁸⁸. Оцінюючи позицію автора спогадів з «українського питання», рецензент із здивуванням відзначив, що «книга эта вообще как-то сторонится вопросов и фактов, связанных с украинским движением. Национальный вопрос, который не мог быть безразличным для прогрессивного земского деятеля одной из коренных украинских губерний, как-будто не существует для автора «Воспоминаний»⁸⁹. Особливо критично рецензент сприймав ігнорування в спогадах фактів боротьби чернігівських земців на чолі із І. Шрагом за впровадження української мови в народні школи: «Проявилось ли в этом личное отношение В. М. Хижнякова к данному вопросу, как к маловажному вообще, или автор «Воспоминаний» считает эту тему неинтересною для широкой публики, – в обоих случаях можно лишь пожалеть, что еще не все земские деятели Украины прониклись убеждением в первостепенной важности для народных масс национальной культуры, игнорировать которую значит пренебрегать насущнейшими духовными и материальными интересами украинского населения»⁹⁰. Отож, відгук П. Стебницького на мемуари В. Хижнякова можна визначити як загалом негативний; найбільше авторові «перепало» саме за байдужість до українських справ чернігівських земців.

Кореспонденти також торкалися окремих аспектів діяльності «Благородного товариства видання загальнокорисних та дешевих книжок». Напередодні війни у товаристві відбулись зміни, пов'язані з «бунтом» молоді Петербурзької громади проти консерватизму поміркованих діячів, які домінували в керівних органах; що показово, заперечення «молодих» не викликала лише постать П. Стебницького⁹¹. Йшлося в листах про контакти Петербурга та Чернігова у сфері книгодрукування та розповсюдження видань. Одним із джерел поповнення фінансових фондів товариства були членські внески та пожертви. Функції скарбника в Чернігові виконував І. Шраг⁹². У позитивному ключі згадуються прізвища молодих активістів – О. Г. Кисельова (Киселевського, Кисіля) й О. К. Приходька – майбутніх видатних діячів української культури. А тому заслуговує на увагу фраза П. Стебницького в листі до І. Шрага від 27 листопада 1916 р. з приводу потенціалу «покоління 1900-х років»: «Слава Богу, ця генерація дала все ж людей чимало. А то були поки студенти, то й цікаві, а там – зникають, як дим». Двадцять років

потому О. Лотоцький, згадуючи Петербурзьку молоду громаду, підтверджував: «Взагалі з даної молоді генерації вироблялися сили в надії майбутнього»⁹³.

Таким чином, зазначимо, що епістолярій П. Стебницького та І. Шрага за 1916 р. при уважному прочитанні його, відповідному джерелознавчому аналізу та конкретно-історичному «дешифруванні», має багат шаровий характер та містить у собі значний інформаційний, суспільно-політичний й історико-культурний потенціал.

Листи П. Стебницького до І. Шрага зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, у колекції особистих документів І. Л. Шрага (зашифровано «Ал» – «архив личный»); опис фонду І. Шрага детальніше див.⁹⁴). Листи публікуються вперше. Окремі фрагменти листів було використано в передмові О. Я. Рахна до споминів І. Шрага про О. Русова⁹⁵. На деякі листи посилається О. В. Онищенко в статті про дочку Шрага – Олену Чудновську⁹⁶.

Листи І. Шрага до П. Стебницького зберігаються в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ (далі – ІР НБУВ) у частині III (листування) (огляд архівних матеріалів П. Стебницького див.⁹⁷). Листи були використані у публікації, підготовленій Т. П. Демченко та В. І. Онищенко⁹⁸.

Нижче друкуються 8 листів П. Стебницького та І. Шрага (квітень–грудень 1916 р.). Виходячи з того, що найбільш зручним для сприйняття є персоналістичний варіант публікації, коли обираються дві сторони спілкування, то листи друкуються за принципом «лист-відповідь», тому наявний епістолярій П. Стебницького та І. Шрага подаємо саме таким чином. Листи опрацьовано згідно з археографічними правилами видання історичних документів. В обох випадках тексти документів є автентичними; копії знято з оригіналів листів, суттєвих правок, змін у правопис чи пунктуацію не внесено. Повні назви в разі необхідності розкрито у квадратних дужках. Вихідні дані про місце зберігання листів, їхню достовірність та спосіб відтворення наведено в археографічній легенді. Оскільки теми, події, факти, які згадуються в листах обох кореспондентів у відповідний проміжок часу – рік 1916-й, детально проаналізовано вище, в примітках до листів із метою уникнення дублювання зроблено лише найбільш необхідні пояснення щодо імен, назв установ та періодичних органів.

¹ Гирич І. Б., Ляхоцький В. П. Видання україномовних епістолярних джерел кінця XIX – середини XX ст.: метод. рекомендації. – К., 2000. – С. 5.

² Суховецький М. Кому б найперше поставити пам'ятники [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litakcent.com/2009/05/29/komu-b-najpershe-postavyty-pamjatnyky.html/attachment/219182210>. – Назва з екрана.

³ Коцюбинська М. Х. Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість. – К., 2001. – С. 28.

⁴ Там само. – С. 11.

⁵ Коцюбинська М. Над маминими щоденниками: щоденник як лист до самого себе... і до нас // Кур'єр Кривбасу. – 2005. – № 184 (берез.). – С. 120.

⁶ Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. – К., 2008. – С. 388.

⁷ Там само. – С. 397.

⁸ Зубкова Н. М., Степченко О. П. Листування П. Я. Стебницького з С. О. Єфремовим як джерело з історії народного просвітництва в Україні початку ХХ ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 366–374; Кузьменко Л. І. Листування В. Доманицького з П. Стебницьким як джерело вивчення його редакторської роботи з підготовки до друку повного видання «Кобзаря» Шевченка // Наук. записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2008. – Вип. 16. – С. 270–288; Демуз І. Епістолярій П. Я. Стебницького як одне з ключових джерел вивчення повсякденності початку ХХ ст. // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 14–15 травня 2010 р. – Переяслав-Хмельницький; Корсунь-Шевченківський, 2010. – С. 84–86.

⁹ Старовойтенко І. М. Листування Є. Х. Чикаленка з П. Я. Стебницьким як історичне джерело // Археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 112–138; Вона ж. Листування П. Я. Стебницького з Є. Х. Чикаленком як джерело просопографічної інформації про кореспондентів // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 375–384; Вона ж. До історії нереалізованого проекту пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві (1904–1914 рр.) (за матеріалами листування Є. Чикаленка і П. Стебницького) // Праці центру пам'яткознавства. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 176–192; Вона ж. Повний «Кобзар» Т. Шевченка (1907–1908 рр. видань) у листуванні П. Стебницького з Є. Чикаленком // Слово і час. – 2008. – № 3. – С. 17–25.

¹⁰ Відгуки в науковій періодиці див.: Демченко Т. «А ти, Марку, грай»: Роздуми над листами видатних українців // Сіверянський літопис. – 2009. – № 1. – С. 140–143; Черченко Ю. Історія Українського руху в листуванні Євгена Чикаленка і Петра Стебницького (Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / упоряд.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. стаття: Н. Миронець, І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2008. – 628 с.) // Студії з архів. справи та документознавства. – 2008. – Вип. 16. – С. 150–152.

¹¹ Стебницький П. Вибрані праці / упоряд. та вступ. ст. І. М. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – 632 с.

¹² Стебницький Петро // Енциклопедія українознавства: в 11 т. / НТШ у Львові; перевид. в Україні. – Львів, 2000. – Т. 8. – С. 3043–3044.

¹³ Чмырь С. Г. (Иваницкая С. Г.). Стебницкий П. Я. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века: энциклопедия. – М., 1996. – С. 592–593; Стебницький П. Я. // Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: біогр. довідн. – К., 1998. – С. 164–165; Стебницький П. Я. // Українська журналістика в іменах / за ред. М. М. Романюка. – Львів, 1999. – Вип. 6. – С. 320–324.

¹⁴ Болабольченко А. А. Приречений на забуття (Державний та громадський діяч П. Я. Стебницький) // Рідна школа. – 1994. – № 9. – С. 6–16; Він же. Петро Стебницький // Київська старовина. – 2005. – № 3. – С. 144–159.

¹⁵ Старовойтенко І. М. П. Я. Стебницький: київський період життя та діяльності (1919–1923) // Київ і кияни. – К., 2005. – Вип. 5; Вона ж. «Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці (Про Петра Стебницького і його служіння українській справі) // Стебницький П. Вибрані праці. – К., 2009. – С. 11–28; Демуз І. О. Петро Януарович Стебницький: штрихи до біографії (1862–1923) // Історія науки і біографістика. – 2009. – № 4. – С. 1–13.

¹⁶ Старовойтенко І. М. Український національний рух поч. ХХ ст. в інтерпретації публіциста П. Стебницького // Українці: світова нація перед викликами ХХІ ст.: збірка ст. наук. конф. – К., 2006. – С. 320–334.

¹⁷ Іваницька С. Г. «Український проект» в діяльності та оцінках П. Я. Стебницького (1905–1908 рр.) // Іваницька С. Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – Запоріжжя, 2011. – С. 209–235; *Вона ж.* 1919 год и судьба Украины в интерпретации лидеров Украинской партии социалистов-федералистов (из публицистического наследия П. Я. Стебницкого) // Там само. – С. 235–244.

¹⁸ Миронець Н. «Радий за «Раду» // Пам'ять століть. Україна. – 2008. – № 3. – С. 133–136; *Вона ж.* Петро Стебницький – один із меценатів і співробітників газети «Рада». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2214>. – Назва з екрана.

¹⁹ Солодєнко Г. Петро Стебницький – оборонець української книги та української мови // Бібл. вісн. – 2007. – № 2. – С. 29–33.

²⁰ Огляд відповідних праць див.: *Макар Г.* Питання української мови у спадщині Петра Стебницького // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: зб. наук. праць. – Ужгород, 2010. – Вип. 14. – С. 64.

²¹ *Дубровіна Л., Степченко О.* Концепція книжкового фонду українки П. Я. Стебницького // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 273–283; Постійна комісія УАН–ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933. Документи. Матеріали. Дослідження / авт.-упоряд. С. М. Ляшко. – К., 2003. – 688 с.

²² *Ветрова Е. С.* Семантика і функціонально-комунікативний аспект етикетних одиниць в епістолярній спадщині українських письменників ХІХ ст.: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2004.

²³ *Борець А.* «Ми» та «вони»: бінарна конструкція у публіцистиці Петра Стебницького // Образ. – 2011. – Вип. 12. – С. 37–44.

²⁴ *Котенко А. Л., Мартынюк О. В., Миллер А. И.* «Малоросс»: эволюция понятия до Первой мировой войны // Новое литературное обозрение. – 2011. – № 2. – С. 9–27.

²⁵ *Тась Д.* Українські видавництва в Чернігові // «Я думав, які теми були б цікаві...» Праці Григорія Кураса, спогади і матеріали про українського історика / упоряд.: В. М. Бойко, Т. П. Демченко, І. Я. Каганова. – Чернігів, 2010. – С. 70.

²⁶ Первая Государственная дума: Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной думы. – М., 1906; І. Л. Шраг // Рідний край. – 1906. – № 16; *Єфремов С.* Людина гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага // Книгарь. – 1919. – № 21; *Він же.* Пам'яті І. Л. Шрага // Наше минуле. – 1919. – № 1–2; *Дорошенко Д.* De profundis. Памяти І. Л. Шрага, Ф. П. Магущевського й А. Г. Вязлова // Хліборобська Україна. – 1920–1921. – Зб. II–IV; *М. М. [Могиланский]* Илья Людвигович Шраг: некролог // Просвещение: еженедельный журнал (изд. Чернигов. губ. отдела нар. образ). – 1919 – № 2 (апрель). – С. 19–20; *З. Д. И. Л. Шраг* по материалам Черниговского жандармского управления // Просвещение. – Чернигов, 1919. – № 2. – С. 20–21.

²⁷ *Чмырь С. Г. (Иваницкая С. Г.).* Шраг Илья Людвигович // Политические партии России. Конец XIX – первая четверть XX в.: энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 704–705; Шраг Ілля Людвигович (1847–1919) // Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. – К., 1996. – С. 159–162; Шраг Ілля Людвигович // Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: біогр. довідн. – К., 1998. – С. 195–197.

²⁸ *Демченко Т. П., Курас Г. М. І. Л. Шраг* – «славний український діяч» // Укр. іст. журн. – 1993. – № 10; *Демченко Т. П., Онищенко В. І.* Ілля Шраг та українська

культура // Літературний Чернігів: мистецький і громадсько-політичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 92–100; Демченко Т., Курас Г. Батько і син Шраги // Молода нація: альманах. – К., 2003. – № 1 (26). – С. 8–3; Демченко Т., Курас Г. Державотворча діяльність І. Шрага за доби Української революції (1917–1918 рр.) // Літературний Чернігів. – 2003. – № 1. – С. 101, 110; Демченко Т. Вибір шляху: українська доля Іллі Шрага // Сіверянський літопис – 2007. – № 4. – С. 3–9; Старовойтенко І. Євген Чикаленко та Ілля Шрага на спільній ниві громадського життя України // Там само. – 2007. – № 5. – С. 3–8; Вона ж. Ілля Шрага у громадсько-культурних та видавничих заходах української громади початку ХХ ст. // Шрагівські читання: зб. ст. і матеріалів. – Чернігів, 2011. – Вип. 1. – С. 25–34.

²⁹ Демченко Т. Батько Шрага: монографія. – Чернігів, 2008. – 264 с.

³⁰ Листи І. Л. Шрага опубліковані у виданнях: Ісайв П. Недруковані листи Івана Франка та Іллі Шрага до Євгена Олесницького // Укр. історик. – 1967. – № 1/2 (13/14). – С. 81–83; І. Л. Шрага: документи і матеріали / упоряд.: В. М. Шевченко, Т. П. Демченко, В. І. Онищенко. – Чернігів, 1997 (18 листів із фондів Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарнавського); Абросимова С. Чернігівські кореспонденти Д. Яворницького // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 111–116; Демченко Т. П., Онищенко В. І. Листи Іллі Шрага до Сергія Єфремова // Літературний Чернігів. – 2002. – № 2. – С. 105–117; Листи до Михайла Коцюбинського: у 4 т. / упоряд. та коментарі В. Мазного. – Ніжин, 2003. – Т. 4. – С. 347–351 (2 листи); Демченко Т. П., Онищенко В. І. «Тягне до участі у громадських справах...»: Листи Іллі Шрага до Петра Стебницького // Скарбниця української культури: зб. наук. пр. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 62–69; Наулко В. І., Семко Д. М. Листи І. Л. Шрага до М. С. Грушевського // Вісник Київського славістичного університету. Серія: Історія. – 2005. – Вип. 23; Катренко А. М., Катренко Я. А. Їх об'єднували сповідуванні демократичні ідеали та любов до України і її народу: Листи І. Л. Шрага М. С. Грушевському // Пам'ятки: археогр. щорічник. – 2009. – Вип. 10. – С. 14–57 [Окреме видання: К., 2009. – 64 с.]; Демченко Т. П. Листи Іллі Шрага до Бориса Грінченка // Сіверянський архів: зб. наук. пр. – Чернігів, 2009. – Вип. 3. – С. 46–71.

³¹ Листи до І. Л. Шрага див.: Літературний Чернігів. – 1997. – № 10. – С. 82–86 (8 листів М. С. Грушевського); Нагорнєва Л. Листи Михайла Грушевського до Іллі Шрага // Укр. історик. – 1998. – № 1/4. – С. 253–259; Демченко Т. П., Онищенко В. І. «Знов море праці розстиляється перед нами...»: Листи С. Єфремова до І. Шрага // Літературний Чернігів. – 2001. – № 17. – С. 69–78; Катренко А. Політична діяльність земців-лібералів України (друга половина 70-х – початок 80-х років ХІХ ст.) // Київська старовина. – 2001. – № 1. – С. 118–137 (листи І. Шрага до О. Ф. Кістяківського); Демченко Т. П., Кулінська С. Ю. Зі степів Оренбурзьких – на Вкраїну: листи Якіма Самотнього до Іллі Шрага // Скарбниця української культури: зб. наук. праць. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 110–118; Листи Ганни Барвінок до Іллі Шрага (Передмова: Короненко С. «Таких людей тут немає і сліду»; публ. О. Єрмоленко, Н. Коцюбинської // Київ. – 2006. – № 10. – С. 137–163; № 11. – С. 122–151; № 12. – С. 129–140; 2007. – № 1. – С. 149–161; № 2. – С. 150–172; № 7–8. – С. 130–167; № 10. – С. 155–167; № 11. – С. 178–188; Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага: наук. вид. / упоряд., передмова, примітки: Т. Демченко, О. Мисюра. – Чернігів, 2011. – 210 с.

³² Демченко Т. П., Онищенко В. І. «Тягне до участі у громадських справах...»: Листи Іллі Шрага до Петра Стебницького. – С. 63.

³³ Державний архів Російської Федерації, ф. 102, ДП, ОО, оп. 188, спр. 150, ч. 2, арк. 143; оп. 1900, спр. 151, арк. 8.

³⁴ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк, 1955. – С. 241–242.

- ³⁵ Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. – С. 45.
- ³⁶ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – Львів, 1931. – С. 35–36.
- ³⁷ Стебницький П. Я. Українська справа. – Пг., 1917. – С. 88.
- ³⁸ Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 57.
- ³⁹ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – С. 239.
- ⁴⁰ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1933. – Ч. 2. – С. 36.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1901–1914 роки). – К., 2007. – С. 81.
- ⁴³ Єфремов С. Лицар нездоланий [З книги «П. Я. Стебницький. 1862–1923»] // Стебницький П. Вибрані твори. – К., 2009. – С. 560.
- ⁴⁴ Ніковський А. Хутір Чорного Мина [З книги «П. Я. Стебницький. 1862–1923»] // Там само. – С. 568.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська українська громада (Спогади) // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 463, 465.
- ⁴⁷ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 102, ДП, ОО, оп. 228, спр. 999, арк. 7.
- ⁴⁸ Цит. по: Шраг І. Л.: документи і матеріали. – С. 128.
- ⁴⁹ Єфремов С. Пам'яті Шрага // Наше минуле. – К., 1919. – № 1–2. – С. 123–124.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – С. 311–312.
- ⁵² Він же. Щоденник (1907–1917). – С. 477.
- ⁵³ Див.: С-ий. На новом пути // Дни. – 1914. – 8 авг.; Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. – С. 405.
- ⁵⁴ Там само. – С. 410.
- ⁵⁵ Стрілець В. В. Українська Демократично-Радикальна партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX ст. – 1939 р.): монографія. – К., 2002. – С. 71–72.
- ⁵⁶ Михутина І. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). – М., 2003. – С. 238–239.
- ⁵⁷ ДАРФ, ф. 579, оп. 1, ч. 2, спр. 1912, арк. 1 зв. – 2.
- ⁵⁸ Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. – С. 461.
- ⁵⁹ Там само. – С. 474. Відзначимо, що аналогічні мотиви містяться і в інших листах (див., напр., С. 451–452, 454, 479).
- ⁶⁰ Там само. – С. 477.
- ⁶¹ Там само. – С. 479.
- ⁶² Олександр Олександрович Русов (1847–1915): біобібліогр. покажч. / скл. і вступ. стаття О. Я. Рахна. – Чернігів, 2004. – С. 5. – («Історики та краєзнавці Чернігівщини»; вип. 2).
- ⁶³ ДАРФ, ф. 579, оп. 1, спр. 1898, арк. 1.
- ⁶⁴ О. О. Русов був постійним автором видавництва; існував фонд імені О. О. Русова, створений із пожертв його шанувальників з приводу 25-річчя громадської діяльності.
- ⁶⁵ Памяти Ол. Русова // Укр. наук. зб. / Видання УНТ у Києві. – М., 1916. – С. V–VI.
- ⁶⁶ Смуток П. Памяти А. Русова // Укр. жизнь. – 1915. – Кн. 10. – С. 1.
- ⁶⁷ Там само. – С. 11.
- ⁶⁸ Там само. – С. 14.
- ⁶⁹ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 2. – С. 45.
- ⁷⁰ Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. – С. 449.

- ⁷¹ Там само. – С. 470.
- ⁷² Опубліковано: Укр. жизнь. – 1915. – Кн. 8–9. – С. 53–54.
- ⁷³ *Грушевський М.* Зайві сумніви // *Грушевський М.* Твори у 50-ти т. – Львів, 2005. – Т. 3. – С. 428–430.
- ⁷⁴ Нещодавно опубліковані та прокоментовані О. Я. Рахном. Див.: *Шраг І.* Спомини про О. О. Русова // *Сіверянський літопис.* – 2004. – № 5/6. – С. 57–64. В оригіналі спогади І. Л. Шрага, що зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУВ НАНУ, назви не мають. Див. також: *Рахно О.* Листи Олександра Русова до Іллі Шрага // *Сіверянський літопис.* – 1999. – № 2. – С. 142–147.
- ⁷⁵ *Шраг І.* Спомини про О. О. Русова. – С. 58.
- ⁷⁶ Там само. – С. 61–62.
- ⁷⁷ Там само. – С. 62.
- ⁷⁸ *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). – С. 147, 471–472, 474.
- ⁷⁹ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч. 2. – С. 44–45.
- ⁸⁰ Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, № Ал 59–240/603, арк. 141; І. Л. Шраг: документи і матеріали. – Чернігів, 1997 – С. 152–153.
- ⁸¹ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч. 2. – С. 49–50.
- ⁸² Див.: *Франко О. О.* Наукова та суспільно-політична діяльність Федора Кіндратовича Вовка: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.05 / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. – Львів, 2000. – 33 с.
- ⁸³ *Франко О. О.* Наукова діяльність Федора Вовка // *Укр. іст. журн.* – 2006. – № 3. – С. 53.
- ⁸⁴ Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. – С. 480.
- ⁸⁵ *Стебницький П.* Спомини про Хв. К. Вовка // *Наше минуле.* – 1918. – Кн. 2. – С. 143.
- ⁸⁶ *Хижняков В. М.* Воспоминания земского деятеля. Предисл. В. Я. [Яковлева]-Богучарского. – Пг., 1916. – XVI, 251 с. – Б-ка мемуаров изд-ва «Огни».
- ⁸⁷ Див.: *П[етр] С[тебницький].* [Рец.]: Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля // *Укр. жизнь.* – 1916. – № 9. – С. 83–85.
- ⁸⁸ Там же. – С. 84.
- ⁸⁹ Там же.
- ⁹⁰ Там же. – С. 85.
- ⁹¹ *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917). – С. 478; *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч. 2. – С. 66.
- ⁹² Див.: *Стебницький П.* Петербургская «Просвіта» // *Укр. жизнь.* – 1913. – № 5. – С. 169–170; «Отчет Благотворительного общества издания общепольных и дешевых книг» за 1908 г. – СПб., 1908. – С. 64.
- ⁹³ Там же.
- ⁹⁴ *Демченко Т. П., Онищенко В. І.* Епістолярій фонду І. Шрага у Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського як історичне джерело // *Скарбниця української культури: зб. наук. пр.* – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 115–117.
- ⁹⁵ *Шраг І.* Спомини про О. О. Русова. – С. 58.
- ⁹⁶ Див.: *Онищенко О. В.* З когорти найперших: Олена Іллівна Чудновська // *Скарбниця української культури: зб. наук. пр.* – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 146–148.
- ⁹⁷ Особові архівні фонди Інституту рукопису: путівник. – К., 2002. – С. 504–506.
- ⁹⁸ *Демченко Т. П., Онищенко В. І.* «Тягне до участі у громадських справах...»: Листи Іллі Шрага до Петра Стебницького. – С. 65–67.

ЛИСТУВАННЯ ПЕТРА СТЕБНИЦЬКОГО
ТА ІЛЛІ ШРАГА ЗА 1916 р.

№ 1

П. СТЕБНИЦЬКИЙ – І. ШРАГУ

15 червня 1916 р.

Дорогий Ілля Людвиговичу!

Оце навздогін за Вами пишу листа. Зовсім забув запитати Вас, як там Ви управились з статтею про Русова¹ для нашого збірника? Чи готова чи хоч почата? Коли ще ні, то дуже прошу Вас – візьміться за цю роботу, щоб вже якось на протязі 1–2 місяців з нею кончити. Треба неодмінно влітку пустить збірник до друку, бо інакше вже прикрість – незручно в таких випадках надовго одтягати. Будь ласка, виберіть час і зробіть. Нагадую, що на Вас лежать спомини про Чернігівський період життя Русова, разом з характеристикою громадської роботи небіжчика, але без спеціально-технічної оцінки.

Про деталі поговорите докладніше з В. П. Науменком², що хотів на тому тижні бути в Чернігові і бачитись з Вами. З ним домовитесь про конечний термін.

Бувайте здоровенькі і Богу милі.

Ваш щиро прихильний

П[етро] С[тебницький]

Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, інв. № Ал 59–198 / 603, арк. 1. Оригінал. Рукопис. Закрита поштова листівка.

№ 2

І. ШРАГ – П. СТЕБНИЦЬКОМУ

7 травня [1]916 р., м. Чернігів

Щироповажаний та дорогий Петро Януарьевич!

Вибачайте, що досі не відповідав на Вашого листа – не знав Вашої адреси.

Збираю матеріали для «споминів» про Русова, і сподіваюся на протязі сіюго місяця скласти їх і подати Володимир Павловичу³. В минулому місяці не мав вільного часу і може ще не запізнюся?

Вітаю Вас сердечно, Ваш щирій

І[лля] Шраг

ІР НБУВ, ф. III, №53095. Оригінал. Рукопис.

№ 3

І. ШРАГ – П. СТЕБНИЦЬКОМУ

17 липня [1]916 р., м. Чернігів

Вельмишановний та дорогий Петро Януарьевич.

Сіюгодні одсилаю до Володимира Павловича свої спомини про О. О. Русова: не знаю, чи мають вони цікавість? Не мав часу добре їх обробити, і тому маю надію, що Володимир Павлович не одмовить їх виправити, про що іюго прохаю. Якщо і Ви їх розглядатимете, то з тим самим проханням звертаюся і до Вас.

Коли сподівається видати «Збірник»⁴? Як стоїть з тим справа? Чи багато вже єсть матеріалів?

Щирим серцем бажаю всього доброго, сердечно Вас вітаю

Ваш щирий

І[лля] Шраг

ІР НБУВ, ф. III, № 53096. Оригінал. Рукопис.

№ 4

П. СТЕБНИЦЬКИЙ – І. ШРАГУ

2 серпня 1916 р.

Дорогий Ілля Людвигович!

Спасибі за радісну звістку – значить Чернігівський період життя Русова маємо. Розуміється, це зроблено, як краще не треба і не думаю, що Влад[имир] Павл[ович] заводив які небудь переміни. В мої руки Ваша праця попаде вже разом з усім матеріалом – тільки для друку, а редакція, сполучення всього матеріалу докупи – це все діло Влад[имира] Пав[лови]ча⁵. Щось давно він нічого не писав мені, не знаю, чи все вже зібралось. Чи то пак знаю, що не все, бо сам я грішний ще й досі не написав пізнішого петербургського періода... А мене задержує Хв[едір] Кінд[ратович] Вовк⁶, який ніяк не може вибрати часу, щоб написати про свої зносини з Русовим і про давній петербургський період... Думаю, що до осені може кончимо і ми, а тоді візьмемося за видання...

Як живете? Чи здорові? Чи наїзжаєте до Київа? Я після Великодня так і не був та вже, мабуть, до Різдва і не зберусь: трудні у мене тепер службові обставини. Все збираюсь кидати і службу і Петроград, та сісти десь на Україні пасічником чи що... От тільки довгої бороди не маю, хіба вже там одросте...

Скажіть мені, будь-ласка: як ставився за свою земську службу Хижняков⁷ до українства? Чи щиро-прихильно, чи сухо-формально як до справи йому чужої? Тут мене заінтересувала його книжка «Воспоминания земского деятеля»⁸, я хотів-би написати про неї рецензію в «Украинскую Жизнь», та боюсь не попасти в лад, не знаючи близько його світогляду. Черкніть два слова – зовсім загально, без подробиць.

Та адресуйте мені не на Спасскую, а на Большую Спасскую, бо також Ваш лист довго гулятиме по городу, шукаючи мене там, де я не живу. Спасская – то зовсім в другому кінці уліця.

Ну бувайте здоровенькі, всього Вам найкращого. Міцно Вас цілую і радий буду Вашим листам...

Ваш

П[етро] С[тебницький]

Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, інв. № Ал 59–198 / 603, арк. 3–4. Оригінал. Рукопис.

№ 5

І. ШРАГ – П. СТЕБНИЦЬКОМУ

7 серпня [1]916 р., м. Чернігів

Дорогий та щироповажаний Петро Януарьевич!

Давно вже був у Києві; останнього разу був там 12 червня; ніхто нічого не пише, і не знаю, хто з наших знайомих залишається в Києві, а хто куди-сь поїхав.

В серпні маю поїхати до Києва на засідання Ради прис[яжних] адвокатів, та напевно ще не знаю чи доведеться поїхати.

Трудно дати цілком певну відповідь на запитання Ваше про Хижнякова; він завжди досить байдуже ставився до укр[аїнської] справи, хоча і ніколи не ставав проти неї вороже; він навіть підтримував на земських зборах мій доклад про нар[одну] мову по школах і взагалі виявляв іноді своє «українофільство», любить дуже нар[одну] пісню, народну поезію, але українська справа для ніого річ другорядна; він типовий російський либерал – общерос⁹.

Не знаю, що зробить Володимир Павлович з моїми споминами про Русова; Ви, спасибі Вам, мене заспокоюєте, але мені «спомини» щось не до вподоби і якось погано вони складені.

Чому се «Укр[аїнская] Жизнь»¹⁰ не виходить? Час би вже видати книжку.

Бувайте ж здорові, дорогий Петро Януарьевичу.

Цілую Вас братерськи.

Ваш щирый

І[ля] Шраг

ІР НБУВ, ф. III, № 53097. Оригінал. Рукопис.

№ 6

П. СТЕБНИЦЬКИЙ – І. ШРАГУ

17 серпня [1]916 р., м. Чернігів

Дорогий та щиро поважаний Петро Януарьевич!

Рекомендую Вам свою дочку Олену Чудновську¹¹; вона вельми бажає з Вами познайомитися. Запоможіть їй, будь ласка, придбати собі знайомих поміж петерб[урзьких] українців, щоб вона в загалі мала змогу бути в ПТБ¹² поміж своїх людей.

Вона мешкає в Оранієнбаумі, але має честь приїздити до ПТБ.

Мені було дуже приємно познайомитися з д. Киселевським¹³, який був у мене: перекажіть [й]ому, будь ласка, щоб він надіслав мені кілька примірників Статуту «Благотв[орительного] Общества»¹⁴ та один чи два примірники «Отчету», а також список членів Товарищества (черниговських) з визначенням, за які роки вони не зробили членських внесків.

Од Володимира Павловича не маю ніяких відомостей. Сердечно бажаю Вам всього найкращого; дуже бажав Вас побачити; чи не будете в осені в Києві.

Ваш щирый

І[ля] Шраг

ІР НБУВ, ф. III, № 53098. Оригінал. Рукопис.

№ 7

П. СТЕБНИЦЬКИЙ – І. ШРАГУ

27 листопада 1916 р.

Дорогий Ілля Людвигович!

Дістав оце Вашого листа але на жаль не довелось побачити Вашої доньки, бо вона мене не застала вдома. Може іншим разом здибаємось, то буду радий допомогти їй чим зможу.

Кисилеву¹⁵ про статуги і отчети перекажу. Бачив його недавно, але забув. Він один з тутешніх працюючих і енергичних земляків молодого віку. Слава Богу, ця генерація дала все ж людей чимало. А то були поки студенти, то й цікаві, а там – зникають, як дим.

Не міг бути восени в Києві, навряд чи доведеться й на Різдво приїхати, хоч і хотілося би.

Ви від серпня нічого не мали від Вл. Павл. Наум[енка], а я і досі нічого не маю, хоч писав йому і запитував, як він міркує про збірник¹⁶. Чи не бачились Ви з ним тепер, будучи в Києві? Що він Вам казав? Матеріалу, здається, не гурт, але може б таки, на мою думку, й можна скласти непогану книжечку. От з Вовком біда: не можу ніяк присилувати, щоб знайшов час щось написати. Старий став і роботи має багато, то так і затягується...

Ну, бувайте здоровенькі, бажаю Вам всього кращого.

З щирою і глибокою повагою до Вас
Б. Спасская 11, кв. 37

П[етро] С[тебницький]

Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, інв. № Ал 59–198 / 603, арк. 2. Закрита поштова листівка. Оригінал. Рукопис.

№ 8

І. ШРАГ – П. СТЕБНИЦЬКОМУ

14 грудня [1]916 р., м. Чернігів

Дорогий Петро Януарієвич!

Мій лист до Вас вельми запізнився: моя донька мешкає в Оранієнбаумі, і не часто буває в Петербурзі; буде вона знов у Вас мабуть вже в новому 1917 році, бо незабаром має приїхати до нас, на Різдвяні Свята, і мабуть не встигне вже побути у Вас. Вона писала і висловлювала свій жаль, що не застала Вас.

Кисілов вже звернувся в Чернігові до д. Приходька¹⁷, людини молоді, енергійної та працюючої; він з'організував в черниг[івському] відділі Т[оварист] ва «Общества оказания помощи населению Юга России»¹⁸ чудовий укр[аїнський] хор, який дає концерти, що приваблюють силу публіки. Приходько дуже добре виконує доручення Благод[ійного] Т[оварист]ва: кращого виконавця не треба.

Володимира Павловича бачив в Києві в падолисті¹⁹, він казав, що готує до видання «Збірник Русова»; видання затягнулося через те, що Софія Фед[орівна]²⁰ обіцяла подати статтю про перебування Ол[ександра] Ол[ександровича] на хуторі, та ту статтю не встигла ще виготовити. Висловлював надію, що «Збірник» має вийти з початку [1]917 р.

Повертаючись з Київів в падолисті, застудився і занедужав; більше як два тижні не міг виходити з хати; тепер вже видужав.

Бувайте здорові, дорогий Петро Януарієвичу, щирим серцем бажаю Вам всіого найкращого, з сердечною повагою Ваш

[ля] Шраг

ІР НБУВ, ф. III, № 53099. Оригінал. Рукопис.

¹ Русов Олександр Олександрович (1847–1915) – український громадський діяч, земський статистик, етнограф, фольклорист. Із сучасної літератури про О. О. Русова див.: Рахно О. Я. Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України: (Друга пол. XIX – поч. XX ст.): автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Харків, 2003. – 19 с.; Він же. Діяльність О. О. Русова щодо збереження історико-культурної спадщини Чернігівщини // Сіверянський архів: зб. наук. пр. – Ніжин, 2007. – Вип. 1. – С. 68–72; Олександр Олександрович Русов (1847–1915): біобібліогр. покажчик / склад. і вступ. ст. О. Я. Рахна. – («Історики та краєзнавці Чернігівщини»; Вип. 2). – Чернігів, 2004. – 116 с.

² Науменко Володимир Павлович (1852–1919) – український громадський та освітній діяч, філолог, етнограф, в 1900-ті рр. – голова Старої Київської громади, член кадетської партії (1905–1917), редактор часопису «Киевская старина» (1893–1906) (детальніше див.: Панкова Є. Володимир Павлович Науменко // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6. – С. 90–102). Його спомини про О. О. Русова див.: Науменко В. Светлой памяти старого товарища и друга А. А. Русова // Киевская мысль. – 1915. – 15 окт.; Науменко В. Світлій пам'яті старого товарища й приятеля О. Русова // Вістник Союзу за Визволення України. – 1915. – Ч. 53–56; Науменко В. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины // Укр. жизнь. – 1916. – № 1. – С. 33–48; № 3. – С. 14–31 [перевид.: Чернигов, 2010. – 79 с.].

³ Йдеться про В. П. Науменка.

⁴ Йдеться про «Збірник» пам'яті О. О. Русова.

⁵ В. П. Науменко.

⁶ Вовк (Волков) Федір Кіндратович (1847–1918) – антрополог, етнограф, археолог, історик, член Старої Київської та Петербурзької громад. Із сучасної літератури див.: Франко О. Федір Вовк. – Нью-Йорк, 1997. – 237 с.

⁷ Хижняков Василь Михайлович (1842–1917) – відомий чернігівський земський діяч. У 1875–1879 рр. – чернігівський міський голова, у 1887–1895 рр. очолював губернську земську управу. З нових публікацій про В. М. Хижнякова див.: Рахно О. Голова Чернігівської губернської земської управи В. М. Хижняков: віхи життя та громадської діяльності // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 110–115; Він же. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). – Чернігів, 2009. – 352 с.; Ісаєнко О. І. Ілля Шраг та Василь Хижняков: порівняльна характеристика // Шрагівські читання: зб. ст. і матеріалів. – Чернігів, 2011. – Вип. 1. – С. 35–42; Шара Л. М. Діяльність Чернігівської думи за часів головування В. М. Хижнякова // Там само. – С. 51–62.

⁸ Йдеться про «Воспоминания земского деятеля», видані петроградським видавництвом «Огни» у 1916 р.

⁹ Ця оцінка співпадає з думкою про В. М. Хижнякова, висловленою авторами спогадів «Чернігівська Українська Громада» М. М. Грінченко та А. В. Верзиловим. Зокрема, вони писали: «Він міг злегенька «украинофильствовать» серед українців, любив українські співи і театр з корифеями української сцени, міг згодитися на друкування в «Земском сборнике» українських етнографічних записів, задовольняючи прохання Шрага та домагання Шликевича, давав у земстві роботу українцям,

але до... реальної роботи... серед українського народу був може навіть не байдужий, а ворожий, бо це-ж, на думку лібералів чернігівських, була «узость» і марна трата часу» (Див.: Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 467). Відносини між І. Л. Шрагом і В. М. Хижняковим були приятельськими. В. М. Хижняков був хрещеним батьком молодшого сина І. Л. Шрага – Миколи (Див.: Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 977, арк. 221–222).

¹⁰ «Украинская жизнь» – російськомовний щомісячний журнал, орган ТУП, виходив у Москві у 1912–1917 рр.

¹¹ Чудновська Олена Іллівна (1892 – ?) – донька І. Шрага. В 1912–1916 рр. навчалась на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів у Москві. У липні 1916 р. одружилася з Василем Кіндратовичем Чудновським, який походив із козацької родини Борзнянщини. Після весілля подружжя перебралось до Оранієнбаума, де чоловік мав проходити військову службу. І. Л. Шраг сподівався ввести її до кола Петербурзької громади ТУП, про цей намір і написав П. Я. Стебницькому. В 1919–1922 рр. очолювала 3-й Радянський музей в Чернігові, в 1927–1928 рр. працювала в Музеї українського мистецтва в Харкові. Вірогідно, у 1930-ті рр. подружжя було репресоване.

¹² Так в оригіналі скорочено Санкт-Петербург.

¹³ Кисіль Олександр Григорович (Кисельов) (27.03.1889, с. Красилівка Козелецького повіту Чернігівської губ. – 28.11.1942) – театральний діяч та театрознавець. Вчився в Чернігівській гімназії, закінчив у 1912 р. Петербурзький університет (словесне відділення історико-філологічного факультету). Бував у гостях у М. М. Коцюбинського, який пробудив у нього інтерес до української культури. Перші роки після закінчення навчання учителював у петербурзьких гімназіях, був членом правління і скарбником «Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книжок». В 1915 р. у Чернігові вийшла його праця «Украинский вертеп». У 1917 р. переїхав до Києва. Став видатним українським театрознавцем. Заарештований у 1937 р. (Див. вступне слово М. Т. Рильського в книзі: «Кисіль О. Український театр: Дослідження. – К.: Мистецтво, 1968. – 259 с.; Митці України. – К., 1992. – С. 296).

¹⁴ «Благодійне товариство видання загальнокорисних та дешевих книжок» (1898–1918) – засноване в Петербурзі з ініціативи генерала М. Ф. Федоровського. За роки існування видало 80 брошур накладом 1 млн. прим. (Дей О. І. Благодійне товариство видання корисних і дешевих книжок // Укр. літературна енциклопедія. – К., 1988. – С. 193). Голоували у товаристві: Д. Л. Мордовець (1898–1905), О. О. Русов (1905–1908), П. Я. Стебницький (1908–1917), Гр. К. Голоскевич (1917). З початком світової війни стало не вистачати паперу і робочих рук. Подорожчала друкарська продукція. Проте Товариство при лазаретах влаштовувало бібліотеки, куди з 1 серпня 1914 р. по 1 січня 1916 р. було безкоштовно розіслано 12634 прим. українських книг (Отчет Благотворительного общества издания общепольных и дешевых книг» за 1915 г. – СПб., 1916. – С. 9). П. Я. Стебницький неодноразово в своїх працях освітлював діяльність цієї вельми значущої для нього установи (див.: Іваницька С. Г. «Український проект» в діяльності та оцінках П. Я. Стебницького (1905–1908 рр.). – С. 223–224).

¹⁵ Див. примітку 13.

¹⁶ Йдеться про «Збірник» пам'яті О. О. Русова.

¹⁷ Приходько Олекса Кіндратович (1887–1977) – український хоровий диригент, педагог, філолог. До Чернігова потрапив із Варшави разом із евакуйованою гімназією, керував українським хором (1915–1917) (див.: Самойленко Г. В. Громадсько-літературне життя в Чернігові у кінці XIX – початку XX ст. – Ніжин, 1999. – С. 93–94); був співзасновником «Общества помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий» (див.: Черниговская земская неделя. – 1916. – 11 марта. – № 11); 18 березня 1917 р. брав участь у багатолюдних зборах за ініціативою ТУП, виступав

із промовою (див.: *Бойко В., Демченко Т., Онищенко О.* 1917 рік на Чернігівщині: Іст.-краєзн. нарис. – Чернігів, 2003. – С. 33–34); поновлював в 1917 р. діяльність товариства «Просвіта» разом із такими особами, як І. Л. Шраг, І. О. Коновал, В. У. Коцюбинська, В. Елланський, І. Руденко, Ф. Смиринський, (див.: Українське Товариство «Просвіта» в Чернігові // Чернигов. зем. газ. – 1917. – № 25. – С. 3). Щодо деталей творчої біографії див.: Митці України: енциклопед. словник. – К., 1992. – С. 476; *Гамкало І.* Приходько Олекса Кіндратович // Мистецтво України: біограф. довід. / за ред. А. В. Кудрицького. – К., 1997. – С. 491.

¹⁸ «Общество помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий» було засноване у 1915 р.; 30 січня 1916 р. утворилося його чернігівське відділення, головою обрали І. Л. Шрага.

¹⁹ Падолист – листопад.

²⁰ *Русова Софія Федорівна* (1856–1940) – українська громадська і культурно-освітня діячка, педагог. Свої спомини про чоловіка подала згодом у наступних працях: *Русова С.* Життя українського ідеаліста кінця XIX віку Ол. Русова. – Львів, 1938. – 31 с. Відбитка із: Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів, 1938. – Т. 5. – 31 с.; *Вона ж.* Спомини про перший театральний гурток у Києві // Літ.-наук. вістник. – 1918. – Т. 70, кн. 4/6. – С. 104–107; *Вона ж.* Мої спомини (1861–1879) // За сто літ: матеріали з громадського й літературного життя України XIX і поч. XX ст. / під ред. М. Грушевського. – К., 1928. – Т. 25, кн. 2. – С. 147–205; К., 1928. – Т. 28, кн. 3. – С. 135–175.

УДК [94+34](477)“1877”+930.253

Андрій Катренко, Ярослав Катренко

**ПРОФЕСОР О. Ф. КІСТЯКІВСЬКИЙ –
ЗАХИСНИК У СУДІ СЕЛЯН ЧИГИРИНСЬКОГО ПОВІТУ
КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1877 р.)**

У публікації подано записну промову професора Київського університету О. Ф. Кістяківського, виголошену в суді 18 червня 1877 р., яка є одним із зразків тогочасних судових документів і містить важливу історичну інформацію.

Ключові слова: професор О. Ф. Кістяківський, суд, промова, чигиринські селяни, заворушення.

В публикации представлена защитительная речь профессора Киевского университета А. Ф. Кистяковского, произнесенная в суде 18 июня 1877 г., которая является одним из образцов судебных документов того времени и содержит важную историческую информацию.

Ключевые слова: профессор А. Ф. Кистяковский, суд, речь, 1877 год, чигиринские крестьяне, волнения.

The article presents the protective speech by O.F. Kistyakivs'kyi, Prof. of Kyiv University, pronounced in the court on June, 18, 1877 which is one of the samples of those time court documents and contains important historical information.

Key words: Prof. O. F. Kistyakivs'kyi, court, speech, 1877, Chyhyryn peasants, rebellion.

© Андрій Катренко, Ярослав Катренко, 2012